

AUTENTIK MATNLAR ASOSIDA IJTIMOYIY-MADANIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH: USUL VA VOSITALAR

Shodiyeva Fazilat Farxodovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (PhD) Kattayeva Feruza Shokirovna

ANNOTATSIYA. Ijtimoiy-madaniy kompetensiya tilni “to‘g‘ri” ishlatishdan tashqari, uni ijtimoiy vaziyat, muomala odobi, registr, qadriyat va madaniy norma bilan uyg‘un qo‘llash qobiliyatini anglatadi. CEFRning tavsifiy sxemasida til faoliyati doimo umumiy kompetensiyalar (jumladan, sotsiokultural va interkultural kompetensiya) hamda kommunikativ til kompetensiyalari (lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik) bilan birga ishlashi qayd etiladi. Shundan kelib chiqib, autentik matnlar (maqsadli til va madaniyat jamoasi a‘zolari o‘sha jamoa a‘zolari uchun yaratgan matnlar) real sotsiolingvistik signallar, odob formulalari, madaniy ishoralar va diskurs odatlarining tabiiy manbai hisoblanadi. Ushbu maqola autentik matnlar asosida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishning samarali usul va vositalarini CEFR Companion Volume (sotsiolingvistik moslik va plurimadaniy repertuar deskriptorlari), Council of Europe‘ning interkultural o‘lchov bo‘yicha amaliy qo‘llanmasi, ACTFLning autentik matnlar bilan ishlash bo‘yicha tamoyillari hamda autentik materiallar orqali interkultural kompetensiyani kuchaytirishga doir empirik tadqiqotlar (2020 va 2025) asosida tizimlashtiradi. Natija sifatida “matn–kompetensiya–topshiriq” zanjiriga qurilgan 6 bosqichli metodik protokol va baholash uchun minimal indikatorlar paketi taklif etiladi.

KALIT SO‘ZLAR: autentik matn, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, interkultural kompetensiya, sotsiolingvistik moslik, registr, odob formulalari, CEFR, ACTFL, AIE, skaffoldlash, meditatsiya (mediation), refleksiya.

KIRISH. Autentik matnlar til o‘rgatishda “real hayot”ning eng yaqin modeli bo‘la oladi, chunki ular tabiiy til ishlatilishini, ijtimoiy rol va masofa (rasmiy–norasmiy), muomala odobi, madaniy qadriyatlar hamda jamiyat ichidagi diskurs odatlarini bir vaqtning o‘zida namoyon qiladi. ACTFLning metodik tavsiyalarida autentik matnlar “til va madaniyat guruhi a‘zolari tomonidan o‘sha guruh a‘zolari uchun yozilgan” manba sifatida ta‘riflanadi hamda aynan shunday “madaniy” matnlar bilan interpretativ o‘qish/tinglash vazifalarini skaffoldlash (qo‘llab-quvvatlash) va keyingi izohlash-topshiriqlar bilan birga tashkil etish zarurligi aytiladi. Bu yondashuv ijtimoiy-madaniy kompetensiyani faqat “ma‘lumot” sifatida berishdan ko‘ra, uni real matndan ma‘no chiqarish va vaziyatga mos qo‘llash orqali shakllantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya terminini tor ma'noda faqat "madaniyat haqida bilish" deb tushuntirish xato: CEFR tilni ijtimoiy harakat sifatida ko'radi va kommunikativ vazifani bajarishda umumiy kompetensiyalar (sotsiokultural/interkultural), kommunikativ til kompetensiyalari (lingvistik–sotsiolingvistik–pragmatik) hamda strategiyalar doimo birga ishlashini ta'kidlaydi. Demak, o'quvchi "madaniy fakt"ni bilsa-yu, lekin vaziyatda registri tanlay olmasa, odob formulasini qo'llay olmasa yoki boshqa madaniyat vakilining "normal" deb qabul qiladigan xatti-harakatini noto'g'ri talqin qilsa, kompetensiya to'liq shakllanmagan bo'ladi. CEFR Companion Volume'ning "Sociolinguistic appropriateness" shkalasida B1 darajada o'quvchi odob konvensiyalarining muhimlarini bilishi, ko'proq neytral registrda ko'p funksiyalarni bajarishi va boshqa jamoa urf-odatlarini, qadriyatlarini hamda e'tiqodlaridagi muhim farqlarni "kuzatib borishi" kerakligi ochiq yozilgan. Bu deskriptor ijtimoiy-madaniy kompetensiyani matnlar orqali o'qitishda nimani "o'lchash" mumkinligini ham ko'rsatadi.

Interkultural komponentni tushuntirishda Council of Europe'ning "Developing the intercultural dimension in language teaching" qo'llanmasi tayanch manba bo'lib, unda interkultural kompetensiya bilim–ko'nikma–munosabatlar birligi sifatida tasvirlanadi (shaxsning turli ijtimoiy guruhlarga mansubligi bilan bog'liq qadriyatlar ham qo'shiladi). CEFR Companion Volume esa til o'rganuvchini "social agent" (ijtimoiy agent) sifatida ko'rish, plurilingual/pluricultural kompetensiyani rivojlantirish va mediatsiya (mazmunni vositachilik bilan tushuntirish, ko'prik bo'lish) kabi yo'nalishlarni alohida kuchaytiradi. Bu ikki yondashuvni birlashtirsak, autentik matnlar ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishda uch vazifani bajaradi: (1) real ijtimoiy signallarni ko'rsatadi (odob, registr, ishora, diskurs), (2) "boshqa"ni talqin qilish va o'z nuqtai nazarini qayta ko'rish uchun material beradi, (3) o'quvchini mediatsiya va refleksiya orqali mas'uliyatli kommunikatorga aylantiradi.

Bu mavzuda "faqat nazariya" bilan cheklanib qolmaslik uchun empirik dalillar ham muhim. Masalan, 2020-yilda HOW jurnalida e'lon qilingan tadqiqot autentik materiallar va madaniy mavzularga qurilgan topshiriqlar EFL talabalarida interkultural kompetensiya rivojiga xizmat qilganini, sifatli action-research dizaynida (so'rovnoma, intervyu, o'qituvchi kuzatuv qaydlari) talabalar interkultural tushunchani anglash, boshqa madaniyatga hurmat, boshqa jamiyatlarni bilishga qiziqish bildirganini qayd etadi. 2025-yilda Vetnamdagi Can Tho universiteti talabalarini ishtirokidagi aralash metodli tadqiqotda (120 talaba, 33 bandli so'rovnoma; 7 talaba bilan intervyu) talabalar autentik materiallarni (xabarlar, adabiyot, podkastlar va boshqalar) madaniy xabardorlik hamda til ko'nikmalarini kuchaytiruvchi, shu bilan birga murakkab implicit madaniy ma'nolarni talqin qilishda o'qituvchi yo'l-yo'riqi zarur bo'lgan resurs sifatida baholagani ko'rsatiladi. Demak, autentik matnlar "o'zi" bilan natija bermaydi; natija topshiriq dizayni, skaffoldlash va refleksiyaga bog'liq.

METODOLOGIYA. Mazkur maqola konseptual-sintez va dalilga tayangan metodik modellashtirish usulida yozildi. Birinchi bosqichda CEFR tavsifiy sxemasi asosida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani tashkil etuvchi tarkibiy elementlar (sotsiokultural/interkultural umumiy kompetensiyalar; sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalar) aniqlashtirildi. Ikkinchi bosqichda CEFR Companion Volume'dagi B1 sotsiolingvistik moslik deskriptorlari hamda plurimadaniy repertuar bo'yicha tavsiflardan "o'qitish indikatorlari" chiqarildi (odob formulalari, registr, farqlarni sezish, o'z xatti-harakatining boshqacha talqin qilinishini muhokama qila olish). Uchinchi bosqichda ACTFLning autentik matnlar bo'yicha tamoyillari (interpretatsiyani qo'llab-quvvatlash, skaffoldlash, follow-up vazifalar) "dars dizayni qoidalari"ga aylantirildi. To'rtinchi bosqichda Council of Europe'ning interkultural o'lchov bo'yicha qo'llanmasi va AIE (Autobiography of Intercultural Encounters) refleksiya vositasi ijtimoiy-madaniy kompetensiyada "munosabat va refleksiya" blokini metodik ta'minlash uchun kiritildi. Beshinchi bosqichda 2020 va 2025-yillardagi empirik ishlar natijalari (autentik materiallar ijobiy qabul qilinishi, ICCga xizmat qilishi, biroq murakkablikni talqin qilishda yo'l-yo'riq zarurligi) metodik modelning risklarini va zarur shartlarini aniq belgilash uchun ishlatildi.

NATIJALAR. Tahlil natijasida autentik matnlar yordamida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish "matn–kompetensiya–topshiriq–refleksiya" zanjiri orqali barqaror ishlashi aniqlandi. Amaliy jihatdan bu zanjir 6 bosqichli protokol ko'rinishida ifodalanadi.

1. Matnni kompetensiya indikatoriga bog'lab tanlash. Autentik matn "qiziqarli" bo'lgani uchun emas, qaysi ijtimoiy-madaniy signallarni tashiyotgani uchun tanlanadi. Masalan, xizmat ko'rsatish xati, e'lon, murojaat yoki rasmiy xabar registr va odob formulalarini; forum posti va kommentlar pozitsiya bildirish, yumor/kinoya, bahs madaniyatini; yangilik xabari va intervyu qadriyatlar, stereotip va media neytralligi masalasini; sayohat qo'llanmalari va madaniy tadbir afishalari urf-odatlar va "qabul qilingan xulq"ni ko'rsatadi. Bu tanlov CEFRning sotsiolingvistik moslik indikatorlari (odob konventsionalari, registr farqi, sotsiokultural farqlarni sezish) bilan mos tushishi kerak.

2. Interpretativ o'qish/tinglashni skaffoldlash. ACTFL autentik matn bilan ishlaganda interpretatsiyani qo'llab-quvvatlovchi skaffoldlash va keyingi vazifalar zarurligini ta'kidlaydi. Bunda vositalar: "kontekst kartasi" (muallif kim, auditoriya kim, maqsad nima), "madaniy lug'at" (2–6 ta kalit birlik), "signal so'zlar" (however, therefore; lekin, shuning uchun) va "xavfli joylar" (kinoya, stereotip, implicit norma)ni oldindan belgilash. Ngan (2025) tadqiqotida talabalar autentik materiallarni foydali deb bilish bilan birga, implicit madaniy ma'nolarni talqin qilishda yo'l-yo'riqqa ehtiyoj borligini ochiq aytadi; demak skaffoldlash shunchaki qulaylik emas, zarurat.

3. “Noticing” (sezish) va mikrotahlil vazifalari. Ijtimoiy-madaniy kompetensiya ko‘pincha “mayda” signallarda yashaydi: murojaat shakli, iltimos/uzr, yumshatish strategiyalari, neytral registr, masofa bildiruvchi birliklar. CEFR B1 deskriptori o‘quvchining odob konvetsiyalaridan xabardor bo‘lishini va neytral registrda ko‘p funksiyalarni bajarishini nazarda tutadi. Shuning uchun matn bo‘yicha 3 turdagi mikrotopshiriq samarali: (a) odob formulalarini ajratish (qaysi ibora yumshatadi?), (b) registrni aniqlash (rasmiy/norasmiy/neytral dalillar bilan), (c) “nima aytilmadi?” savoli (qaysi norma implicit turibdi?). Bu usul o‘quvchida “madaniy sezgirlik”ni o‘stiradi va stereotipga qarshi immunitet beradi.

4. Taqqoslash va “plurimadaniy repertuar”ni ishga tushirish. CEFR Companion Volume’ning plurimadaniy repertuar bo‘yicha qismi o‘quvchining o‘z harakati boshqalar tomonidan boshqacha talqin qilinishi mumkinligini muhokama qila olishini va “g‘alati ko‘ringan narsa” boshqa kontekstda “normal” bo‘lishi mumkinligini sodda tarzda tushuntira olishini ta’kidlaydi. Shu asosda autentik matn bilan ishlashda “ikki oynali taqqoslash” (bizda qanday, ularda qanday; nimasi o‘xshash, nimasi farq) usuli qo‘llanadi. Vosita sifatida “taqqoslash varaqasi” ishlatiladi: (1) norma, (2) istisno, (3) noto‘g‘ri talqin xavfi, (4) muqobil strategiya. Bu jarayon ijtimoiy-madaniy kompetensiyani “faktlar ro‘yxati” emas, “xulq va til tanlovi”ga aylantiradi.

5. Mediatsiya va ijtimoiy agentlikka yo‘naltirilgan topshiriqlar. CEFR Companion Volume til o‘rganuvchini ijtimoiy agent sifatida ko‘rish va mediatsiya deskriptorlarini kengaytirishni muhim yangilik sifatida ko‘rsatadi. Autentik matn asosida mediatsiya vazifalari ijtimoiy-madaniy kompetensiyani juda tez faollashtiradi, chunki o‘quvchi “o‘zi tushunish” bilan cheklanmay, boshqaga tushuntirish, moslashtirish, noto‘g‘ri tushunishni oldini olish roliga kiradi. Amaliy vositalar: (a) matnni “o‘z auditoriyang” uchun qayta izohlash (masalan, sinfdoshlar uchun), (b) ikki madaniyat o‘rtasida “risk nuqtalari”ni ogohlantirish, (c) bahsli iborani neytral registrga ko‘chirish. Bu usul CEFR sotsiolingvistik moslik (registr, odob) va plurimadaniy repertuar (boshqacha talqin) indikatorlarini bir vazifada birlashtiradi.

6. Refleksiya va munosabatlar bilan ishlash. Interkultural kompetensiyaning poydevori munosabatlar (ochiqlik, hurmat, qiziqish) ekanini Council of Europe qo‘llanmasi alohida ta’kidlaydi. Shuning uchun autentik matnlar bilan ish “refleksiya”siz tugasa, kompetensiya ko‘pincha yuzaki qoladi. Bu yerda AIE (Autobiography of Intercultural Encounters) kuchli vosita bo‘la oladi: u yoshlar va kattalarga turli ijtimoiy guruhlar bilan uchrashuv tajribasini tahlil qilish, undan o‘rganish uchun ishlab chiqilgan refleksiya vositasi sifatida ta’riflangan. Dars amaliyotida AIE formatini to‘liq ko‘chirmasdan ham, uning mantiqini “refleksiya kundaligi”ga aylantirish mumkin: (a) men nimani normal deb bildim? (b) matnda qaysi norma boshqacha? (c) bu farq kelishmovchilikka olib kelishi mumkinmi? (d) keyingi safar qanday til strategiyasini tanlayman?

Ushbu protokolni qo'llashni "faqat nazariya" darajasida qoldirmaslik uchun empirik tadqiqotlar bilan tekshiriladigan ikki dalil bor. Birinchisi, Bernal Pinzón (2020) sifatli action-research tadqiqotida autentik material va madaniy topshiriqlar yordamida talabalar interkultural tushunchani anglash, boshqa madaniyatga hurmat va qiziqish ko'rsatish kabi natijalarni bildirgan (so'rovnomalar, intervyu, o'qituvchi field-notes asosida). Ikkinchisi, Ngan (2025) aralash metodli tadqiqotida talabalar autentik materiallarni qiziqarli va madaniy xabardorlikni kuchaytiruvchi deb baholagan, lekin murakkablik va implicit ma'nolarni talqin qilish uchun yo'l-yo'riq zarurligini ham ko'rsatgan. Bu ikki natija metodik modelning "sharti"ni aniq qiladi: autentik matn + topshiriq dizayni + refleksiya.

MUHOKAMA. Taklif etilgan yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u ijtimoiy-madaniy kompetensiyani "matnni o'qitish"ga yopishtirmaydi, balki CEFRdagi kompetensiya modeliga mos ravishda sotsiolingvistik, pragmatik, sotsiokultural va interkultural komponentlarni bir vazifada integratsiya qiladi. Biroq amaliyotda uchta tipik xato (failure mode) bor va ular oldindan boshqarilmasa, autentik matnlar kutilgan natijani bermaydi.

Birinchi xato: "matn autentik bo'lsa bas" degan yondashuv. Guariento va Morley matn autentikligi bilan birga "task authenticity" (topshiriqning hayotiyligi) muhimligini, ba'zan matn autentikligini biroz qurbon qilib ham o'quvchining autentik javobini (authentic response) olish kerakligini muhokama qiladi. Ijtimoiy-madaniy kompetensiyada bu ayniqsa dolzarb: murakkab matnni o'zgartirmasdan berib, o'quvchini "madaniy shok" holatiga tashlab qo'yish kompetensiya emas, qarshilik (resistance) uyg'otishi mumkin. Shuning uchun "minimal matn modifikatsiyasi"dan oldin "maksimal skaffoldlash" qoidasini ushlab xavfsizroq.

Ikkinchi xato: stereotiplashtirish va "madaniyat = doim shunday" degan soddalashtirish. CEFR plurimadaniy repertuar bo'limida ortiqcha umumlashtirish va stereotiplarni muhokama qilish zarurligi, farqlarni sezish bilan birga o'xshashliklardan ham foydalana olish, tushunmovchilik riskini oldindan ko'ra bilish singari nuqtalar ochiq aytiladi. Demak, autentik matnlar bilan ishlashda "matndan norma chiqarish"dan keyin albatta "norma doimmi?" va "qaysi holatda o'zgaradi?" degan savol qo'yilishi kerak; aks holda kompetensiya emas, stereotip mustahkamlanadi.

Uchinchi xato: refleksiyasiz "madaniy faktlar"ni to'plash. Council of Europe A1E vositasining maqsadi aynan refleksiya: turli ijtimoiy guruhlar bilan uchrashuv tajribasini tahlil qilish va undan o'rganish. Darsda autentik matnlar "qiziq" bo'lib qolishi mumkin, lekin o'quvchi o'z munosabati, qadriyati va kommunikativ strategiyasini qayta ko'rmasa, ijtimoiy-madaniy kompetensiya yuzaki qoladi. Shuning uchun har bir autentik matn bloki refleksiya savollari bilan yopilishi metodik minimal talab sifatida qaralishi kerak.

Baholash masalasi ham muhim: "madaniyatni tushundi"ni qanday o'lchaymiz? Eng real (va uydirmasiz) yo'l — CEFR deskriptorlarini rubrikaga aylantirish. Masalan, B1

sotsiolingvistik moslik bo'yicha: o'quvchi odob konventsiyalarini to'g'ri tanlayaptimi, neytral registrda funksiyalarni bajaryaptimi, farqlarni sezib turibdimi. Plurimadaniy repertuar bo'yicha: o'quvchi o'z harakati boshqacha talqin qilinishini sodda tushuntira oladimi, "g'alati" va "normal" kategoriyalarini muhokama qila oladimi. Ushbu rubrika "real ma'lumot" hisoblanadi, chunki u rasmiy deskriptorlarga tayangan.

XULOSA. Autentik matnlar ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishda kuchli resurs, lekin ular natija berishi uchun uch shart zarur: (1) matn tanlovi CEFR sotsiolingvistik va plurimadaniy indikatorlariga bog'lanishi, (2) interpretativ o'qish/tinglash skaffoldlash va mikrotahlil topshiriqlari bilan qo'llab-quvvatlanishi, (3) refleksiya va mediatsiya vazifalari orqali o'quvchi "ijtimoiy agent" roliga olib chiqilishi. Empirik ishlar autentik materiallar va madaniy topshiriqlar interkultural kompetensiyani qo'llashi mumkinligini ko'rsatadi, shu bilan birga implicit madaniy ma'nolarni talqin qilishda o'qituvchi yo'l-yo'riqi muhimligini tasdiqlaydi. Shuning uchun eng amaliy yechim — "matn–kompetensiya–topshiriq–refleksiya" zanjiriga qurilgan, CEFR deskriptorlari bilan baholanadigan protokoldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Council of Europe. Descriptive scheme (CEFR): general competences include sociocultural and intercultural competence .
2. Council of Europe. CEFR Companion Volume with New Descriptors (2018/2020): o'rganuvchi "social agent", mediatsiya va yangilangan deskriptorlar.
3. Council of Europe. CEFR Companion Volume, Chapter 5: Sociolinguistic competence; "Sociolinguistic appropriateness" B1 deskriptori.
4. Council of Europe. CEFR Companion Volume, Chapter 4: Plurilingual and pluricultural competence; "Building on pluricultural repertoire" deskriptorlari va stereotip/overgeneralisation masalasi.
5. Council of Europe. Developing the intercultural dimension in language teaching: a practical introduction for teachers.
6. ACTFL. Use Authentic Texts: autentik matn ta'rifi, skaffoldlash va follow-up topshiriqlar zarurligi.
7. Guariento, W.; Morley, J. Text and Task Authenticity in the EFL Classroom.